

פנחס ספיר ושאלת השטחים המוחזקים: בין פיכחון לרפיון

יצחק גרינברג

מאז מלחמת ששת הימים נתונה שאלת עתידן של הגדה המערבית (יהודה ושומרון) ושל רצועת עזה במחלוקת. בשנים 1967-1973 בתקופה שהמאמר עוסק בה, נמנעה ממשלת ישראל מהכרעה בסוגיית הגדה המערבית ולמעשה החליטה שלא להחליט. הממשלה לא קיבלה החלטות עקרוניות בנוגע לגדה המערבית, למעט סיפוח מזרח ירושלים ביוני 1967, ולא אישרה תוכנית פעולה כוללת, מפורטת וברורה. על-פי העמדה שהתגבשה בממשלה, רצועת עזה עתידה היתה להיות מסופחת למדינת ישראל, אף כי לא נאמרו הדברים במפורש בהחלטה.¹ ההימנעות מהחלטה בנוגע לעתיד הגדה המערבית נבעה בראש ובראשונה מחשש למחלוקת חריפה בין ימין ובין שמאל, שתביא לידי פירוק ממשלת האחדות הלאומית שהוקמה ערב המלחמה והתקיימה עד אוגוסט 1970; סיבה נוספת להימנעות מהחלטה היא החשש במפלגת העבודה, שהנהיגה באותן השנים את המדינה, מפני התפרצות ויכוח נוקב בתוכה, שיביא אפילו לידי פילוגה. במפלגת העבודה – פרי איחוד של מפא"י, אחדות העבודה ורפ"י – נחלקו הדעות על עתיד השטחים הללו: מתמיכה בחזרה לגבולות 1967 מצד אחד עד תפיסה של ארץ-ישראל השלמה מצד אחר, ובתווך פתרונות נוספים, כגון אוטונומיה. בנכונות לפשרה טריטוריאלית בגדה המערבית ואפילו לוותר מלא עליה היתה גלומה מחלוקת נוספת: לעומת התמיכה הגורפת במפלגה באופציה הירדנית שגרסה את החזרת הגדה המערבית, כולה או חלקה, לירדן, היו גם כאלה שהכירו בקיומה של תנועה לאומית פלסטינית וחיבו את הקמתה של מדינה פלסטינית עצמאית בשטחים המוחזקים לצדן של ישראל וירדן. הדעות נחלקו גם בשאלות מעשיות בדבר מידת האינטגרציה הכלכלית בין ישראל ובין השטחים המוחזקים, בדבר היקפה של ההתיישבות בהם ובדבר מיקום היישובים. בפועל, בעקבות החלטות בודדות אשר קיבלה הממשלה מעת לעת, שהיו תולדה של צרכים,

1. שלמה גזית, פתאים במלכודת: 30 שנות מדיניות ישראל בשטחים, תל-אביב 1999, עמ' 135-137; ראובן פדהצור, ניצחון המבוכה: מדיניות ממשלת אשכול בשטחים לאחר מלחמת ששת הימים, תל-אביב 1996, עמ' 47-57.

כגון תעסוקה לערביי השטחים המוחזקים שסבלו מאבטלה, ושל לחצים מצד גורמים פוליטיים ומיישבים, נוצרו עובדות שחיוזקן את האינטגרציה הכלכלית בין שני המשקים – עובדים פלסטינים בישראל, מעבר חופשי של סחורות וחיבור תשתיות חשמל, תקשורת ועוד; ועובדות שיצרו אחיזה התיישבותית בגדה המערבית – ערב מלחמת יום הכיפורים כבר היו בגדה שבעה-עשר יישובים ישראליים, ארבעה בהר חברון ושלושה-עשר בבקעת הירדן. בתקופה שבין מלחמת ששת הימים למלחמת יום הכיפורים נקטה אפוא הממשלה צעדים ויצרה עובדות – גם ללא תוכנית כוללת ומוסכמת – שהיה בהם כדי להשפיע על אופיו של הפתרון בעתיד, כלומר להכביד בעתיד על הפרדה בין ישראל ובין הגדה המערבית ולהביא לסיפוחה של הגדה, כולה או חלקים ממנה, לישראל דווקא.

הצעדים שנקטה הממשלה בגדה המערבית והשפעתם הפוטנציאלית על עתיד השטחים עמדו בסתירה להשקפתו של פנחס ספיר. במרבית התקופה שבין מלחמת ששת הימים ובין מלחמת יום הכיפורים היה ספיר שר האוצר, ובמשך שנה וחצי, מאמצע 1968 עד סוף 1969, היה מזכיר מפלגת העבודה. למעשה, הוא היה 'האיש החזק' במפלגה. למרות מעמדו הבכיר של ספיר בממשלה ולמרות עוצמתו הפוליטית, בדרך-כלל הוא נמנע מלהטיל את כובד משקלו כדי להביא את עמדותיו לכלל ביטוי במדיניות הממשלה, הן להלכה והן למעשה. מטרת המאמר לעסוק בהשקפתו של ספיר על עתיד הגדה המערבית ורצועת עזה ולהתחקות על טעמיו לגישה הפסיבית שנקט.

השקפתו של ספיר על עתיד הגדה המערבית ורצועת עזה

בשלהי 1968 נקט ספיר יוזמה ופרס לפני הציבור הרחב את עמדתו בנוגע לשטחים המוחזקים, אבל עד מהרה חדל מכך, ולמעשה בארבע השנים הבאות, עד שלהי 1972, הוא מיעט להתבטא בפומבי בשאלת עתידן של הגדה המערבית ורצועת עזה, אם כי בהדרי חדרים לא הסתיר את עמדתו בסוגיה. בחודשים שבין ספטמבר 1972 לאפריל 1973 קיימה מזכירות מפלגת העבודה דיון בשאלת המדיניות בשטחים המוחזקים; הדיון נפרס על פני שמונה ישיבות ובכירי המפלגה שטחו בו את השקפותיהם בסוגיה. בישיבת המזכירות ב-9 בנובמבר 1972 הציג ספיר את עמדתו בעניין עתיד השטחים המוחזקים ופרס יריעה רחבה של טעמים לביסוסה. פעם נוספת הוא הציג את עמדתו בהרחבה בריאיון ב'קול ישראל' ב-23 באפריל 1973; ריאיון זה הכה גלים. הדיון בהשקפתו של ספיר בשאלת עתיד השטחים המוחזקים יתבסס בעיקר על דבריו במזכירות המפלגה.

ספיר שלל את סיפוחה של הגדה המערבית לישראל, שכן לדעתו בשל סיפוח זה היא תהיה למדינה דו-לאומית. לפיכך שלל ספיר מעשים, הן כלכליים הן התיישבותיים, שיש בהם כדי לקשור את ישראל לגדה המערבית ולהביא בסופו של דבר לסיפוחה. לשיטתו, 'מבחינת התוצאה אין הבדל בין החלטה פורמלית על סיפוח, כפי שרוצים אלה המאמינים ב"ארץ ישראל השלמה" [...] לבין "סיפוח" שאין עליו החלטה והוא בא עלינו, למעשה,

ב"זחילה". בשני המקרים תהיה התוצאה אחת: יצטרפו אלינו מיליון תושבים ערבים.² את עמדתו בעניין עתיד הגדה המערבית ורצועת עזה השתית ספיר על טעמים ערכיים ומוסריים, על שיקולים דמוגרפיים ועל טיעונים כלכליים ובטחוניים, וביסודה היא היתה תולדה של החרדה לזהותה היהודית של המדינה, לדמותה המוסרית ולחוסנה הכלכלי והביטחוני. בריאיון בנובמבר 1968 הוא ציין כי קיימת 'סכנה בטחונית, כלכלית ופוליטית בשילובם של המוני ערביי השטחים בחיי מדינת ישראל ומשקה. "רצינו תמיד במדינה יהודית ולא באנו לארץ כדי לעבוד ולשפוך דמנו למען מדינה שתהפך לדו־לאומית" (ההדגשה במקור). ספיר הוסיף והטעים כי הוא 'שייך ליונים, אך לא מתוך חולשה אלא מתוך חרדה לישראל'.³ ארבע שנים מאוחר יותר, בנובמבר 1972, הטעים כי אין להתפשר על הביטחון, 'אך מיד אחר כך עומדת בסולם העדיפויות הדרך שבה נלך, או במלים אחרות - האופי שיהיה לקיומנו כמדינה. כדי שנקיים את האידיאלים שלהשגתם חתרנו, ושאינו מציע לזנוח אותם, אנו צריכים גם מטעמים פרגמטיים, לשמור על אופיה היהודי של המדינה'.⁴

לשיטתו של ספיר, יש להשתית את ההחלטה על עתיד השטחים המוחזקים לא על הזכות ההיסטורית של העם היהודי על ארץ־ישראל אלא על שיקולים רציונליים. בריאיון באפריל 1973 הוא דחה בתוקף רב את הניסיון לקשור את מדיניותה של ישראל בשטחים לזיקה הדתית והרגשית אליהם:

בזמן האחרון בויכוח על יהודה ושומרון ועל השטחים הכניסו מושגים לא רציונאליים. הכניסו, למשל, את המושג מיסטיקה. על פי המיסטיקה בוודאי לא היינו חיים פה. על פי המיסטיקה היינו בין אלה המושמדים [בשואה], עם אלה שבשם המיסטיקה היו בין אלה שהיו נגד עליה לארץ פרט לאלה שנסעו לשם למות. [...] אנחנו בדרך כלל מדברים על מדינה, על גורל מדינתנו, על עתידנו, ולא ענין הדת בענין זה קובע אם להיות במקום זה או לא להיות במקום זה, בדיוק כמו שהדת לא קובעת אם פה נלחם ואיך ננהל מלחמה. [...] את הדת אני מציע להשאיר הצידה. על כל פנים דת איננו קרדום לחפור בו בענינים מדיניים גם אם האדם הוא דתי. [...] הנושא הוא מדינה שיש לנו, שאנחנו צריכים לשמור עליה כעל בכת עין, על פיתוחה, על חיזוקה, על קיומה ועל זה מדברים ולא על ענינים לא רציונאליים שהם חשובים לעצמם והם אינם שייכים לויכוח הזה.

2. פנחס ספיר, מזכירות מפלגת העבודה, 9 בנובמבר 1972, ארכיון מפלגת העבודה (אמ"צ) 2100-ב'1972-24-2.

3. ספיר: "אני נגד תוספת מיליון ערבים העלולים לבטל הרוב היהודי במדינה", דבר, 10 בנובמבר 1968.

4. ספיר (לעיל הערה 2).

לראיה הביא ספיר את הסכמתה של הנהגת היישוב היהודי בארץ-ישראל לתוכנית החלוקה בשנת 1947 ואת הנכונות לוותר על שטחים מארץ-ישראל משיקולים מדיניים. 'ב-47' [19] לא היתה ענתות קיימת? לא היתה שילה? ולא היו כאלה שהסתמכו עליה [על הזיקה הדתית והרגשית]? וגבר ההגיון הבריא ועזבנו אותם'. על-פי הגישה הזאת, שליטתה של ישראל בשטחים המוחזקים נובעת אפוא לא מזכות היסטורית אלא מזכות הכוח, בשל מלחמה שנכפתה עליה.⁵

ספיר גיבש את עמדתו היסודית בנוגע לגדה המערבית עוד סמוך לסיום מלחמת ששת הימים, והשתית אותה באותם הימים על הנתונים הסטטיסטיים, הדמוגרפיים. כמי שהיה בקיא במספרים והרבה לעסוק בתפקידי השונים בנתונים סטטיסטיים, הוא הבין בנקל את ההתפתחויות הצפויות במישור הדמוגרפי. במרוצת הזמן, ככל שהוא עמד על המשמעות שנבעו מהשליטה בשטחים המוחזקים ובתושביהם, מהעסקתם של פלסטינים במשק הישראלי וכדומה, כן הוא הרחיב את הבסיס להשקפתו וחזקו והוסיף לו נדבכים כלכליים, חברתיים וערכיים. אלה באו לידי ביטוי בהרצאתו במזכירות מפלגת העבודה בנובמבר 1972.

מדינה יהודית דמוקרטית

ספיר היה ער למאויים הלאומיים של הפלסטינים ודחה את הגישה שגרסה כי שיפור ברמת חייהם ימתן את שאיפותיהם הלאומיות. להפך, 'שום לאום, שום מיעוט לא יסתפק בשיפור הרווחה של חייו בלבד לאורך זמן', ולדעתו הפתרון הזה אינו אלא מקסם שווא. ככל שיעלו רמת החיים של הפלסטינים ורמת ההשכלה שלהם, כן יגבר תסכולם, כלומר אין לצפות לרגיעה בהתנהלותם של הפלסטינים אל מול ישראל לנוכח שליטתה בהם כאזרחים נטולי זכויות. את המסקנה הזאת הסיק ספיר גם מסקירה שקיבל על ערביי ישראל, ו'לפיה – ככל שעולה רמת החיים ועולה רמת ההשכלה [שלהם] – כך מתרבות הבעיות ומחריפות'; וגם מנסיונם של עמים אחרים: 'תופעה זו, גם היא מאפיינת את רוב המיעוטים במדינות העולם. בודאי בצעירותכם קראתם מי עמד בראש המהפכות הלאומיות והחצי לאומיות. מי הלך לתליה? – כל מי שהיה משכיל יותר. זו עובדת חיים, אי אפשר לשנותה'.⁶

יתר-על-כן, ספיר סבר שגם במנותק מהשאיפות הלאומיות של הפלסטינים ומהבעיות הבטחוניות הצפויות, זה מעניינה ומטובתה של ישראל להימנע משליטה בהם, שכן בקיומה של אוכלוסייה נטולת זכויות אזרחיות בשלטון ישראלי, אפילו רמת חייה נמצאת בעלייה, יש משום פגיעה מוסרית וכרסום במהותה של ישראל כמדינה דמוקרטית.

5. ריאיון עם פנחס ספיר, שר האוצר, מראיין: גדעון לב-ארי, 'קול ישראל', 23 באפריל 1973.

6. ספיר (לעיל הערה 2).

היו אחדים בינינו, אשר השתעשעו במחשבה, כי אולי יסתפקו הערבים בשיפור השרותים ובקידום רמת החיים שלהם, גם אם לא יהיו שווים וזכויות. אינני מעלה על דעתי שדוקא עם ישראל, הוא שצריך להיות 'בעל הפטנט' על הסדר לאומי כזה, שאין לו אח ודוגמא בעולם, לבד מאשר במדינות שאינני רוצה אפילו להזכירן בהקשר זה בנשימה אחת עם ישראל.

לא תיתכן בימינו אזרחות מסוג נחות, אזרחות פחותה במעלה. העולם לא יסכים לזה, התושבים הערבים לא יסכימו, ומעל לכל - אנחנו בעצמנו בשום אופן לא נסכים לכך [ההדגשה שלי, י"ג].⁷

ואולם בהענקת אזרחות לערביי השטחים, לרבות זכות הבחירה לכנסת, היו גלומות לדעת ספיר משמעויות פוליטיות שליליות: היא תקנה לערבים מעמד והשפעה בקביעת דמותה וזהותה של ישראל, מדינת היהודים.

למותר לציין מה דמות תהיה אז לכנסת ישראל. יוצר מצב שערבים, כולל ערביי ישראל, יהיו לשון מאזניים כמעט בכל נושא שיעלה על סדר יומנו, ובתור לשון מאזניים יהיה משקלם רב אפילו מכוחם הממשי בכנסת, שגם הוא לא יהיה כל כך קטן. בל נשלה את עצמנו, במשקלם זה הם יכריעו אפילו בעניינים שבין יהודים ליהודים, מה שאנחנו קוראים ביתר פשטות 'מלחמות היהודים'. אני רואה במו עיני, גם אם אני עצמי לא אחיה אז, שנהיה תלויים בחסדיהם, כי הם יהיו הכוח הדומיננטי בכנסת.⁸

לדעת ספיר, לימים תלך ותחמיר הפגיעה בישראל בתור מדינה יהודית בשל ההתפתחויות במישור הדמוגרפי: הגידול בחלקם של הערבים באוכלוסיית ארץ-ישראל. החרדה מהמשמעויות הדמוגרפיות הניעה אותו להזהיר עוד סמוך לסיום המלחמה, בדיון שקיימה הממשלה ב-9 ביולי 1967, שהשליטה בתושבי השטחים עלולה 'להביא לחנק של מדינת ישראל'.⁹ הוא נקט לדבריו ביטוי חריף כזה כדי להמחיש את הסכנות הדמוגרפיות האורבות למדינה. גם בריאיון בנובמבר 1968 נדרש ספיר לנושא, ואמר:

אני נגד תוספת של מליון ערבים ל-40,000 [צ"ל: 400,000] ערביי ישראל, שיהוו מיעוט של 40 אחוז בקרב האוכלוסיה של ישראל. אם שיעור הריבוי הטבעי הערבי יוסיף להיות פי שלושה ויותר גדול מזה של האוכלוסיה היהודית לא יהיה קשה לעשות חישוב מתי יהיה רוב ערבי בארץ.¹⁰

7. שם.

8. שם.

9. פנחס ספיר ציטט מדבריו בישיבת הממשלה בישיבה של מזכירות מפלגת העבודה, 9 בנובמבר 1972, שם.

10. פ. ספיר: "אני נגד תוספת מיליון ערבים העלולים לבטל הרוב היהודי במדינה", דבר, 10 בנובמבר 1968.

את החשבון הדמוגרפי ערך ספיר בהרחבה ארבע שנים מאוחר יותר, בנובמבר 1972, בדיון במזכירות מפלגת העבודה. ספיר הרחיק בתחזיותיו 'עשרים וחמש שנה קדימה לשנת יובל המדינה', כלומר לשנת 1997. על בסיס נתוני העלייה השנתית הממוצעת מאז 1952 ותחזיות הריבוי הטבעי של היהודים הוא צפה כי ב־1997 יהיה מספר היהודים במדינת ישראל 4.3 מיליון נפש. על־פי התחזית, בשל שיעור הילודה הגבוה בקרבה, עתידה האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל לצמוח בתקופה הזאת מ־475 אלף נפש ל־1.2 מיליון נפש, ובכלל זה ערביי מזרח ירושלים. אוכלוסיית ערביי השטחים המוחזקים, בלי רמת הגולן ובלי הבדווים בסיני, תגדל על־פי התחזית ל־2.85 מיליון נפש. בסך הכול תמנה האוכלוסייה הערבית בשטחים ובמדינה יותר מארבעה מיליון נפש, מתוך אוכלוסייה של שמונה־תשעה מיליון נפש. על־פי חישובו של ספיר, מתוך סך־הכול אוכלוסייה של יהודים וערבים בלבד, שתמנה ב־1997 8.35 מיליון נפש, יהיה חלקם של הערבים 48.5 אחוז. למלעיוזים האומרים כי אינו איש חזון ואינו מאמין בעלייה גדולה יותר השיב ספיר ואמר כי גם אם בכל אחת מחצי יובל השנים הבאות יעלו 70 אלף עולים בממוצע בשנה – כפול ממספר העולים הממוצע לשנה שהגיעו בתקופה 1952-1971 – עדיין יהיה שיעור הערבים גבוה, דהיינו יותר מ־40 אחוז.¹¹

אמנם בעקבות העלייה ממדינות ברית־המועצות לשעבר בשנות התשעים היה מספר העולים הממוצע לשנה בשנים 1972-1997 גבוה מהנתונים שביסס עליהם ספיר את חישוביו והוא החמיר בהערכתו; אולם בדיעבד התברר כי צדק באשר למגמה שהזהיר מפניה. בסוף שנת 1997 היתה האוכלוסייה היהודית בישראל (ובכלל זה בשטחים המוחזקים) בת 4.7 מיליון נפש. מספרם של ערביי ישראל היה 973 אלף נפש.¹² על־פי מפקד אוכלוסין שביצעה הרשות הפלסטינית בדצמבר 1997 היתה האוכלוסייה הפלסטינית בגדה המערבית וברצועת עזה, ללא מזרח ירושלים, בת 2.7 מיליון נפש, ובכלל זה כ־400 אלף פלסטינים שביום המפקד שהו בחוץ־לארץ פחות משנה, סטודנטים שלמדו בחוץ־לארץ ואסירים בבתי־הכלא בישראל.¹³ בסך הכול היה מספר הערבים בישראל ובשטחים 3.7 מיליון נפש. אם כן, בסוף 1997 היו בסך הכול 8.4 מיליון יהודים וערבים, מהם 44 אחוז ערבים. גם אם נפחית מאוכלוסיית השטחים את הפלסטינים ששהו בזמן המפקד בחוץ־לארץ, יהיה שיעורם של הערבים בארץ־ישראל גבוה מ־40 אחוז. חשוב לציין כי יש מחלוקת בנוגע למהימנות נתוני מפקד האוכלוסין שביצעה הרשות הפלסטינית בסוף 1997 ונטען כי הם מוטים כלפי מעלה. גם אם נכון הדבר, אין בכך כדי לשנות את כיוון ההתפתחות של היחס בין יהודים לערבים בארץ־ישראל, שספיר הצביע עליו, אלא את קצב השינוי.

ספיר ראה לנגד עיניו בדאגה רבה את היווצרותה של מדינה דו־לאומית יהודית־ערבית. הניסיון במדינות שהתאפיינו בפיצול דתי או לאומי – קפריסין, אירלנד, יוגוסלביה, שם

11. ספיר (לעיל הערה 2).

12. הלשכה המרכזית לסטטיסטיקה, שנתון סטטיסטי לישראל 2000, מס' 51.

13. עמידה הס, 'מיפקד האוכלוסין הפלשתיני הבא יקיף את כל הפלשתינאים בעולם', הארץ, 2 בדצמבר 1998.

מחכים למותו של אדם זקן אחד [הנשיא יוסיפ ברוז טיטו], קויבק ויש אומרים אפילו בלגיה' – לא בישר טובות. יתר-על-כן, ישראל נמצאת לדבריו בעמדה גרועה לעומת המדינות שהזכיר, שכן היא מוקפת ערבים. את חברי מזכירות המפלגה שאל ספיר בחרדה:

האם זוהי המדינה היהודית אלינו [שאליה] שאפנו? האם זוהי המדינה היהודית שעליה נשפך כל כך הרבה דם שלנו? האם זוהי המדינה היהודית שתמשוך עולים יהודים מהעולם החופשי? [...] מדינה כזאת תמשוך 70 אלף יהודים כל שנה? לכאן יבואו לחיות? מדינה כזאת תהיה מקור השראה והקרנה לעם היהודי ברחבי העולם? [?] עיצמו לרגע עיניכם ותראו את התמונה: ערבי אחד ויהודי אחד.¹⁴

כלומר, לשיטתו של ספיר המגמות הדמוגרפיות עלולות להחמיר עוד, שכן אם תהיה ישראל למדינה דו־לאומית לא יהיה ליהודים תמריץ לעלות אליה. או אז יתברר כי ההערכות בנוגע להיקף העלייה מופרזות. זאת ועוד, אם תהיה מדינה דו־לאומית או חברה לא מתוקנת ולא מוסרית, תתקשה ישראל לגייס את המשאבים – תרומות או השקעות – שכה נחוצים להתפתחותה בעתיד.

הנה כי כן, ספיר פרס חזון קודר ומאיים בנוגע לעתידה של ישראל אם לא תוותר על הגדה המערבית ועל רצועת עזה. השליטה בערביי השטחים האלה או לחלופין הענקת אזרחות ישראלית להם – שתי הדרכים עתידות, לשיטתו, לפגוע בדמותה המוסרית ובאופיה הדמוקרטי של ישראל או לכרסם בזהותה היהודית ולעשות אותה למדינה דו־לאומית. שתי האפשרויות כאחת לא נראו לו. ממילא הוא סבר שיש לוותר על השליטה בשטחים המוחזקים ובתושביהם הפלסטינים ולאפשר את קיומה של ישראל כמדינה יהודית דמוקרטית. זה גם היה לדעתו הפתרון שתאם את חזון הציונות, והביטוי האמיתי ל'מדינה שאבותינו שאפו אליה'.¹⁵

אינטגרציה כלכלית

במערכת היחסים הכלכליים בין הגדה המערבית ורצועת עזה ובין מדינת ישראל, הדאיגה את ספיר בייחוד העסקתם של פועלים פלסטינים במשק הישראלי. מן הבחינה המדינית הוא חשש שמא תחזק העסקתם של תושבי השטחים בישראל את הקשרים בין ישראל ובין הגדה המערבית, שכן אלה עלולים 'להחיש את התהליך של מדינה דו־לאומית ולהשמיט מאתנו את הבסיס למשא ומתן על שלום'.¹⁶ עוד הוא סבר כי 'הצפת שוק העבודה בעבודה ערבית מהווה סכנה מבחינה חברתית, פוליטית ומוסרית, ובמה שאסור לי להתערב – גם בטחונות'. בעמדתו של ספיר בסוגיה ניכרת השפעת הרעיון של 'עבודה עברית' בהגשמה הלאומית,

14. ספיר (לעיל הערה 2).

15. שם.

16. 'פ. ספיר: אין סכנת פילוג ב"עבודה"', דבר, 8 ביוני 1969.

החברתית והכלכלית של היהודים בארץ-ישראל בכלל; והשפעת מעורבותו האישית במאבק לעבודה עברית בשנות השלושים בפרדסי כפר סבא בפרט. ספיר העיד על עצמו:

גישתי ודעותי מבוססים על כמה הנחות יסודיות, הראשונה בהן, לא העיקרית – התייחסותי אל בעיית העבודה הערבית. לא איכפת לי אם גם אותי מצרפים לאלה – וזו חברה לגמרי לא רעה – מצרפים אותי לדור שיש לו זכרונות כאלה מהמלחמה על עבודה עברית. גם לי יש קצת זכרונות בזה ומישהו אפילו כתב על זה ספר, שישב יחד אתי ארבע וחצי חודש בבית הסוהר. אמנם לא כתבתי ספר, אבל אני לא שוכח זאת.¹⁷

ספיר דימה את הפועלים הפלסטינים המועסקים במשק הישראלי בעיסוקים נחותים ולא מקצועיים לחוטבי עצים ושואבי מים:

יש הטוענים כי המושג חוטבי עצים ושואבי מים, אין בו עוד היום משמעות אקטואלית. אולם אני כשלעצמי אינני רואה את ההבדל בין משמעותו של מושג זה לבין המציאות שאנחנו עדים לה עכשיו. מה אחרי הכל ההבדל בין חטיבת עצים ושאיבת מים, מושג השאול מימים קדומים וממציאות אחרת, לבין טאטוא רחובות והדחת כלים במסעדות ובבתי קפה, ורוב העבודה הבלתי מקצועית בבנין, או עבודה פשוטה אחרת.¹⁸

הוא היה מודאג מהעסקת פועלים פלסטינים בעיסוקים שנחשבים נחותים, מניצולם וממגוריהם העלובים של אלה מהם שנשארים ללון בישראל, שכן לדעתו יש בזה משום פגיעה במרקם החברתי ובדמותה המוסרית של החברה הישראלית. 'רגישותנו לעשיית צדק חברתי נובעת, קודם כל, מן השאלה – כיצד ניראה אנחנו בעיני עצמנו, הטעים ספיר לפני חברי מזכירות המפלגה.¹⁹ עוד הוא חשש שמא בשל כך ייפגע מעמדה של ישראל בחוץ-לארץ, כלומר תיפגע תדמיתה והיא תעורר כלפיה תגובות שליליות.

במישור הכלכלי-חברתי חשש ספיר מפני השפעת פועלי השטחים על העסקת הפועלים הישראליים, אשר שכרם גבוה יותר ותנאי עבודתם טובים יותר, וממילא עלותם למעבידיהם גבוהה יותר. בראש ובראשונה הוא חשש לגורלם של פועלי התעשייה בערי הפיתוח, שמא יעדיפו בעלי המפעלים על פניהם פועלים פלסטינים כדי להקטין את עלויות הייצור שלהם. הוא העריך לדוגמה כי 'לפועלי קריית-שמונה לא תהיה תעסוקה אם מפעלי הטקסטיל יחפשו עובדים [זולים יותר] בג'נין ובשכם'.²⁰ ההשפעה השלילית של הגידול הצפוי בממדי האבטלה בעיירות הפיתוח אינה מתמצה בהתדרדרות מצבם האישי והמשפחתי של המובטלים

17. ספיר (לעיל הערה 2). למעשה ישב ספיר בכלא 98 ימים. ראו: מרדכי נאור, צמיחתו של מנהיג: פנחס ספיר 1930-1949, תל-אביב 1987, עמ' 82.

18. ספיר (לעיל הערה 2).

19. שם.

20. פ. ספיר: אין סכנת פילוג ב"עבודה", דבר, 8 ביוני 1969.

בלבד, אלא נוגעת לגורלן של עיירות הפיתוח בכלל, שלדעת ספיר היתה להן חשיבות רבה בהשגת היעדים של קליטת העלייה ושל פיזור האוכלוסייה והן היו קרובות ללבן. אמנם ספיר הסכים כי בהעסקת מספר מוגבל של פלסטינים בישראל יש משום תרומה למשק הישראלי, אולם לדעתו, בסיכומו של עניין היא טומנת בחובה משמעויות כלכליות שליליות, וככל שילך ויגדל מספרם של ערביי השטחים המועסקים בישראל, כן הן יעצימו ויחריפו; ראשית משום שהיא מעכבת התקדמות טכנולוגית:

לעבודה הערבית הזולה או הזולה למראית עין כבר נודעת השפעה שלילית על המשק. עבודה זו גרמה להאטת קצב המיכון במשק. ואם יגדל המספר היא תוסיף ותאיט במשך הזמן את ההתקדמות למודרניזציה ולאוטומציה בתחומי עשייה שונים. והרי אנו שואפים למיכון, ויש כאלה בתוכנו שהטיפו לכך עוד לפני שנים שהתנאים טרם הבשילו.²¹

שנית, העסקת המוני פועלים פלסטינים והתרכזותם בענפים מסוימים, בראש ובראשונה בענף הבנייה, יוצרות תלות בהם, והללו יוכלו להשבית פעילות חיונית במשק הישראלי ולפגוע בו כל אימת שיחפצו. לדוגמה הוא הביא את נתניה לאחר פיגוע: 'הבניה משותקת והמלונאות סובלת'. דוגמה אחרת שהביא ספיר היתה התנהגות העובדים הפלסטינים ביום הצהרת בלפור, ב-2 בנובמבר, ימים אחדים לפני הדיון במזכירות המפלגה: 'מי כאן באולם מתייחס לתאריך הזה? והנה נעדרו חלק מהעובדים הערבים מאתרי הבניה. הם זוכרים זאת, ושוב שותקה העבודה'. אמנם בשתי הדוגמאות מדובר בפגיעה זמנית, אבל ספיר חשש שמא תיעשה ההשבתה מכשיר של הפלסטינים לפעולה נגד ישראל: 'מה יקרה כאשר ירצה גורם ערבי כלשהו בעל השפעה לפגוע בנו על ידי שביתה לזמן-מה?' הוא שאל את חברי המזכירות.²² ספיר היה מודאג ממהדורה חדשה של השביתה הערבית בשנת 1936, במרד הערבי (המאורעות), כמכשיר למימוש התביעות הלאומיות. אמנם מנקודת הראות הכלכלית נכשלה השביתה הזאת ולא הצליחה לשתק את חיי הכלכלה של ארץ-ישראל,²³ ואף-על-פי-כן היא נשארה חקוקה בזכרונו: 'טוב שזכור מה קרה בשנים 1936-1939, כאשר הערבים חשבו שהם מחזיקים במשק, שהם מחזיקים בנמל חיפה ועוד. אני זוכר את הזמנים ההם, אני זוכר את העצבנות ואת החרדה שלנו'.²⁴

בהעסקת המוני פועלים פלסטינים בישראל היתה גלומה לדעת ספיר גם פגיעה במישור הבטחוני. הוא חשש שמא יעלה מספר השוהים בתחומי המדינה שלא כחוק וראה סכנה בטחונות פוטנציאלית בנוכחותם של רבבות פלסטינים במרכזי האוכלוסייה בישראל. המציאות

21. ספיר (לעיל הערה 2).

22. שם.

23. יהושע פורת, ממהומות למרידה: התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1929-1939, תל-אביב 1978, עמ' 200-212.

24. ספיר (לעיל הערה 2).

של רגיעה במאבקם של הפלסטינים לא הניחה את דעתו, שכן הוא העריך אותה כתופעה זמנית, ובטווח הארוך כאמור הם יוסיפו להילחם להשגת זכויותיהם הלאומיות. השילוב הכלכלי בין המשק הישראלי ובין זה הפלסטיני, השליטה בפלסטינים, והאחריות להם, בין שיהיה סיפוח רשמי ובין שיהיה סיפוח זוחל למעשה, יחייבו את ישראל, על-פי השקפתו של ספיר, לפעול לפיתוח השירותים בשטחים לרמה המקובלת בישראל ולעשות להשוואת רמת חייה של האוכלוסייה הפלסטינית לזו הישראלית. מבחינתו, בשל המשימות האחרות, מדובר היה במשאבים שלא היו מצויים בידי ישראל ובנטל כלכלי כבד שהמשק הישראלי לא יוכל לעמוד בו: 'צירופם של מיליון ערבים פירושו, למעשה, שנעמים על עצמנו משימה חמישית: כאילו לא די לנו במשימות הבטחון, קליטת העליה, העלאת רמת השכבות הנחשלות ופתוח המשק – הרי עתה דורשים אחדים מאתנו להוסיף למשימותינו "קליטת עליה" של מיליון ערבים, על כל המשתמע מכך'.²⁵ הנטל הכלכלי הכרוך בקידום האוכלוסייה הערבית בשטחים המוחזקים ילך ויגדל עוד לדעת ספיר הן בגלל קצב גידולה המהיר והן בשל הפער העצום בין המשאבים הנחוצים לשם כך ובין גביית המסים הצפויה מהאוכלוסייה הזאת. להמחשת דבריו ציין שערביי ישראל הם 14% מאוכלוסיית המדינה, ואילו חלקם במס הכנסה הוא פחות מאחוז אחד.

ההתיישבות בשטחים המוחזקים

בראש ובראשונה שלל ספיר התיישבות בשטחים המוחזקים מחשש שמה תכביד בעתיד על התנתקות מהם ותפגע בסיכויים להגיע לשלום, אפילו רחוק הוא מהשגה מרחק של שנים. הוא דחה את הניסיון לנצל את אי-הוודאות השוררת ו'להפוך את הדיבור "אין עם מי לדבר" לעובדה'. בשלהי 1972 אמר ספיר לחברי מזכירות מפלגת העבודה: 'אנו חייבים לחזור ולהדגיש בכל פעם, כי אסור שנעשה מעשים שיהיה בהם כדי להכביד על הסכם שלום [...] אל נהיה כאותו ילד הקושר עצמו לעץ, וצועק שהעץ אינו מרפה ממנו. כל דיבור שיש בו צליל ורמז לכוונות קבע אינו תואם את רצוננו לשלום'.²⁶ ואולם ספיר שלל התיישבות בשטחים המוחזקים גם מחמת עלויותיה וגם בשל הדאגה לגורלן של עיירות הפיתוח אם ישתנה סדר העדיפויות הלאומי ותינתן קדימות בהקצאת המקורות להתיישבות בשטחים. בשנים 1967-1973 היו ההשקעות בהתיישבות בשטחים קטנות, למעט הבנייה בירושלים, ובעיקרו של דבר הן לא פגעו במקורות המיועדים לעיירות הפיתוח. ב-1972 פורסמה התוכנית להקמת העיר ימית בפתחת רפיח, עיר שבנייתה הצריכה הקצאת משאבים רבים. בשנים 1965-1966, בעת שהיה ספיר שר המסחר והתעשייה, הוא עשה לפיתוחן של עיירות הפיתוח.

25. שם.

26. שם.

ספיר היה ער לקשייהן ולצורכיהן והבין את המשמעות הכלכלית של בניית עיר חדשה על תשתיותיה ושירותיה. כשר האוצר עמד ספיר על האילוצים הכלכליים ועל מגבלות התקציב מצד אחד ועל צורכי המשק, החברה והביטחון מצד אחר. לעומת הקמת ימית, שאפשר לראותה כמשל להתיישבות רחבה בשטחים, הוא העמיד אפוא את ביסוסן ואת פיתוחן של עיירות הפיתוח בפרט, בראש ובראשונה החלשות שבהן, ואת צרכיה האחרים של המדינה בכלל, שנראו לו חשובים יותר.

צוות כלכלנים שהכין את החוברת [על ימית], כל הדרך ארץ בפניהם. אבל הם תלושים מחיי ישראל. להקים עיר כזאת מבלי לפגוע בערי הפיתוח הקיימות? [...] מיליארדים השקענו בערי הפיתוח. בכוח הבאנו חלק מהאנשים לערי הפיתוח. הבאנו אנשים ל־36 מקומות ובמשך 25 שנה השקענו אמצעים עצומים ומאמצים עצומים כדי לפתח ולבסס ערים אלו. [...]

למדתי מהמתכננים, שערים קטנות כאלו [שאוכלוסייתן קטנה מ־20 אלף נפש], קשה לקיימן. אני שונא את הביטוי 'עיריה'. הוא מזכיר לי את יוון המצולה של העיירות בפולין. אבל אין זה משנה איך קוראים למקומות אלה. [...] החשוב הוא שלא הגענו במקומות אלה לאוכלוסיה העולה על 20,000 תושבים, למרות המאמצים העצומים שהשקענו בהם, אם בהקמת גנים, אם בהקמת בתי ספר ואם בהקמת שירותים אחרים. כשלעצמי, כאשר קראתי את החוברת על העיר ימית, חייכתי לעצמי. אני יודע מה הם הצרכים שלנו. אני יודע [כ]מה צריכה לעלות תשתית של עיר חדשה של רבע מיליון תושבים. אתם יודעים מה זו עיר של רבע מיליון תושבים, גם אם היא תוקם תוך 25 שנה? כל ערי הפיתוח עליהן סיפרתי, הן מאמץ עצום של 25 שנה. האם הקמת העיר ימית, זוהי העדיפות בהא הידיעה? כאשר מגישים תקציב של 4 מיליארד לירות, יהיה זה האיש בעל החזון הגדול ביותר, יהיה זה איש התכנון לטווח ארוך – וככל שינסה לתכנן לטווח ארוך יחשכו עיניו – יהיה זה גאון, הוא יצטרך לענות על השאלה: להוציא את המשפחות מתת השיכון שהן גרות בו, או להקים עיר חדשה? הוא יצטרך לענות על השאלה: הוא רוצה לבצר את הבטחון, הוא רוצה לבנות את הארץ, הוא רוצה לבנות משק, כדי שיהיה ממה לקיים את אוכלוסית המדינה, או שהוא רוצה להקים עוד עיר של רבע מיליון תושבים?²⁷

לשיטתו של ספיר התשובה היתה ברורה: בסדר העדיפות הלאומי שהוא פרס ובאילווצי המשק היתה התוכנית להקמת ימית לא נכונה וגם לא ראלית. עם זאת, חשוב לציין כי ספיר לא שלל את כל ההתיישבות בשטחים המוחזקים; הוא תמך למשל בהתיישבות ברמת הגולן. עמדתו זו נגזרה מהחשיבות שהוא הקנה לחלקים מהרמה להגנת הגליל ועמק הירדן. לפיכך חשב שאין לוותר עליהם. בריאיון בנובמבר 1968 הוא

ציין 'שיש עניינים שהם בבחינת "בל יעבור", כגון ירושלים, רמת הגולן וכו'.²⁸ הוא חזר על העמדה הזאת בינואר 1975.²⁹

הפתרון המדיני

ספיר לא הציג מפה. 'אני לא משחק שח עם עצמי', אמר.³⁰ בשרטוט מפה הוא ראה חוסר תבונה מדינית, שכן מצייירי המפות חושפים את הקלפים קודם למשא-ומתן. עם זאת, דברים שאמר בהודמנויות שונות מאפשרים לנו לשרטט את מפתו של ספיר.

כל התקופה, ממלחמת ששת הימים עד מלחמת יום הכיפורים, סבר ספיר שפתרונה המדיני של הגדה המערבית צריך להימצא במסגרת ירדן. הגישה הזאת היתה מושתתת על שיקול פרגמטי: הוא סבר שמן הבחינה הכלכלית אין זכות קיום למדינה שלישית בין ישראל ובין ירדן. לחברי מוזכירות מפלגת העבודה הוא אמר: 'אינני צריך להגיד שחייכתי כאשר נמצאו חברים שדיברו בצורה זו או אחרת על מדינה שלישית. אני מכיר את היכולת הכלכלית "הגדולה" של הגדה המערבית, שרצו לראותה כמדינה שלישית'.³¹ ספיר סבר שבהחלטה על עתיד הגדה יש לשמור על עקרון החלוקה תוך תיקון גבולות.³² אמות המידה שלו לקביעת גבולותיה של הנסיגה מהגדה המערבית היו: הימנעות משליטה באוכלוסייה פלסטינית מצד אחד והסכמים שיבטיחו את שלומה של ישראל ואת יכולתה להגן על עצמה מצד אחר. למעשה, כוונתו היתה שירושלים תישאר מאוחדת בריבונות ישראל ויעשו תיקוני גבול קלים בלבד בגבולות שהיו קיימים ב-1967, ערב מלחמת ששת הימים. בריאיון לעיתון דבר בתחילת ינואר 1975 הביע ספיר את דעתו במפורש, ואמר כי פרט לירושלים 'צריך להחזיר את הגדה [המערבית] מתי שאפשר, עם תיקוני גבול קלים'.³³

במרוצת השנים חל שינוי בעמדתו של ספיר בנוגע לעתידה של רצועת עזה. מיד אחרי מלחמת ששת הימים היה ספיר שותף לדעה שיש לספח את הרצועה למדינת ישראל, למרות המשמעויות הדמוגרפיות השליליות הגלומות בכך. בנובמבר 1968 לדוגמה הוא ציין כי במסגרת של שלום אמת וגבולות ביטחון הוא בעד הכללת עזה בגבולות המדינה 'על אף ההכבדה שתהיה בצרף של 350,000 ערבים לישראל'.³⁴ במרוצת הזמן הוא נסוג מעמדתו זו. כעבור ארבע שנים, לשאלה אם ישראל תוותר על רצועת עזה הוא ענה כי שתי תשובות

28. משה מייזלס, 'אני נגד שילוב ערביי השטחים בחיי המדינה', מעריב, 6 בנובמבר 1968.

29. ריאיון עם פנחס ספיר, מראיין: גדעון לב-ארי, 'קול ישראל', 21 בינואר 1975.

30. ריאיון עם שר האוצר פנחס ספיר, מראיין: גדעון לב-ארי, 'קול ישראל', 23 באפריל 1973.

31. ספיר (לעיל הערה 2).

32. ריאיון עם שר האוצר פנחס ספיר, מראיין: גדעון לב-ארי, 'קול ישראל', 23 באפריל 1973.

33. 'פנחס ספיר על "שיטת ספיר"', דבר, 3 בינואר 1975.

34. 'פ. ספיר: "אני נגד תוספת מיליון ערבים העולים לבטל הרוב היהודי במדינה"', דבר, 10 בנובמבר 1968.

באמתחתו. הוא הציג רק את האפשרות שהרצועה תסופח לישראל בניסוח: 'נניח שאין ברירה ונצרך את עזה [...]'³⁵. לא יהיה זה מופרז להניח שהאפשרות השנייה היתה שרצועת עזה לא תסופח לישראל ויימצא לה פתרון מדיני אחר. מנעמת הדברים עולה כי ככל הנראה זו גם היתה האפשרות שהעדיף ספיר. האפשרות הזאת תאמה את חרדתו העמוקה מהתפתחות הבעיה הדמוגרפית, שככל שחלף הזמן היתה רצועת עזה למרכיב יותר ויותר מאיים בה, ונראה היה שלבעיות הכרוכות בסיפוחה, כגון בעיית הפליטים, אין פתרון. בריאיון במאי 1975 ציין ספיר בנוגע לרצועת עזה כי 'יש למצוא הסדר שהיא תהיה חזין בינינו לבין מצרים'³⁶. משמע, לכשיושג הסדר מדיני, לא תיכלל רצועת עזה בגבולות מדינת ישראל.

דיין, פרס וגלילי מותחים ביקורת על ספיר

בשאלת השטחים המוחזקים – ההתפתחויות במישור הדמוגרפי, פריסת היישובים, האינטגרציה הכלכלית, הגבולות ומשקלה של הויקה ההיסטורית בתהליך קבלת ההחלטות – היה ספיר חלוק, במידה כזאת או אחרת, על רוב בכירי מפלגת העבודה: ראש הממשלה גולדה מאיר, סגן ראש הממשלה ושר החינוך יגאל אלון, שר הביטחון משה דיין, השר (בלי תיק) ישראל גלילי, שר התחבורה והתקשורת שמעון פרס ואחרים. מבקרו החריפים מביין בכירי המפלגה, לאחר שפרס את משנתו על השטחים בנובמבר 1972, היו דיין ופרס, ראשי חטיבת רפ"י במפלגה, וגלילי, איש אחדות העבודה לשעבר.

לעומת ספיר, שביקש לבלום את ההתיישבות הישראלית בשטחים המוחזקים ואת האינטגרציה הכלכלית ולמנוע יצירת עובדות, פרס דיין גישה שונה בתכלית, מרחיבה, בשני התחומים האלה, בידיעה שאכן מדובר ביצירת עובדות. 'אני אמרתי שאינני חושב שניסוג ממוקם שנתיישב בו, ואני חוזר ואומר זאת', הבהיר לחברי מזכירות מפלגת העבודה באפריל 1973.³⁷ בתגובה לעמדתו של ספיר בנוגע להתיישבות בשטחים המוחזקים הטעים דיין שיש להרחיב דווקא את מפעל ההתנחלות בגדה המערבית ולהגדיל את המרחבים שיוסופחו בסופו של דבר למדינת ישראל:

כיום ובתקופה הקרובה עלינו להרחיב את ההתיישבות, ההתנחלות, האכלוס היהודי בחקלאות, בתעשייה, אכלוס עירוני, ממלכתי ופרטי, ושותפויות עם ערבים, ביהודה ובשומרון, באזורי נבי סמואל, לטרון, כפר סבא, גוש עציון, קרית ארבע, אזור ירושלים, מעבר לקו הירוק. [...]

35. ספיר (לעיל הערה 2).

36. אורי מילשטיין, 'קל לאבד מדינה: ריאיון עם פנחס ספיר יו"ר הנהלת הסוכנות (ב)', דבר השבוע, 23 במאי 1975.

37. משה דיין, מזכירות מפלגת העבודה, 12 באפריל 1973, אמ"ע 101א-1973-24-2.

יכול לקרות, כאשר תחלופנה שנים והדינמיות היהודית תפעל והשלום הערבי יבושש לבוא ואותו אזור שיעמוד אחר כך לבידור יקטן ויקוצץ על ידי סיפוח זוחל, רחמנא-ליצלן, וגוש עציון יגדל ובני סמואל יגדל והצד השני, כשם שיש היום אזור ערבי - האזור הערבי יהיה יותר קטן. אינני רואה את האפשרות קודרת כל כך.³⁸

מלבד זאת, דיין לא התרשם מהטענה של ספיר כי אילוצים כלכליים אינם מאפשרים התיישבות רחבה והביע את דעתו כי אפשר לאתר מקורות למימוש המטרה הזאת. שלא כמו ספיר, דיין תמך באינטגרציה הכלכלית ובגבולות פתוחים בין ישראל ובין השטחים, שהיה בהם כדי לחזק את הקשרים בינם ובין מדינת ישראל ולהביא למעשה לביטול 'הקו הירוק'. במציאות שישראל שולטת בגדה המערבית וברצועת עזה ובשל מצבן המשקי הנחות לא היה אפשר לדעתו להותיר את כלכלתן עצמאית וכמובן גם לא לקשור אותה למדינה ערבית. מצד אחד הסכים דיין עקרונית עם העמדה שחייבה צמצום העסקת הפלסטינים בישראל; אבל מצד אחר הוא גרס שמקורות התעסוקה במשק הפלסטיני בגדה המערבית וברצועת עזה אינם עונים על הביקוש לעבודה. המענה נמצא אפוא בהעסקת פועלים ערבים מהשטחים בישראל.

הבדלי גישות בין ספיר ובין דיין התגלו גם בפרשנות למונח 'סיפוח'. במונח 'סיפוח' כיוון ספיר לתוצאות המעשיות של ההתיישבות בשטחים המוחזקים ושל האינטגרציה הכלכלית בינם ובין ישראל ולא להיבטים הפורמליים, ואילו דיין הבהיר כי מבחינתו 'סיפוח' הוא הליך פורמלי של הכרזה והחלת החוק והמשפט הישראלי בשטחים המוחזקים, ולכך הוא התנגד. דומה שההבחנה שעשה דיין בין סיפוח פורמלי ובין סיפוח זוחל ולמעשה נועדה בעיקרו של דבר לצרכים פוליטיים פנימיים ולצרכים מדיניים, כדי למתן התנגדות פנימית במפלגה ובממשלה למהלכיו מצד אחד, וכדי לבלום ביקורת ולחצים מדיניים מבחוץ מצד אחר. סביר להניח שדיין, חניך תנועת העבודה, אשר גדל על ברכי הציונות המעשית, ציפה כי הצעדים המעשיים שהוא הוביל יחזקו את הזיקה בין הגדה המערבית ורצועת עזה ובין ישראל וכי סופם סיפוח חלקי או מלא שלהן.

דיין לא התעלם מהבעיה הדמוגרפית, שכאמור עוררה בספיר דאגה רבה, אבל הוא לא ראה בה סוגיה המחייבת תגובה מעשית כל עוד הסיפוח הפורמלי אינו אקטואלי, לדבריו:

אילו עמדה השאלה עכשיו - לקבל מיליון ערבים לישראל, להפוך אותם לאזרחים ישראלים, או לוותר על השטחים - הייתי מעדיף לוותר על השטחים. [...] אם לא יהיה מנוס ונצטרך להחליט או זה או ויתור על השטחים - מוטב לוותר על השטחים ולא על זה. אלא שהיום השאלה אינה עומדת כך ואינה עומדת בכלל. ערביי השטחים אינם רוצים להיות אזרחי ישראל; כאשר אין סיפוח, ולא שמעתי שמישהו מציע סיפוח, בודאי שהשאלה הזאת איננה עומדת. [...] כאשר נגיע לשאלה זו, בודאי שכל המרכיבים האלה צריכים להישקל. אבל אני מציע לא להתעלם מכך ששאלה זו היום איננה עומדת על הפרק.³⁹

.38 ש.ם.

.39 ש.ם.

שלא כמו דיין, תקף פרס את התחזית הדמוגרפית הקשה של ספיר. ראשית, הוא מתח ביקורת על המשקל ועל החשיבות הגדולים שייחס ספיר לנתונים הסטטיסטיים. 'מתי התייחסנו לבעיותיו של העם היהודי יחס סטטיסטי? וכי מתי היה לתנועה הציונית יתרון סטטיסטי?' שאל פרס והוסיף: 'מתי בעצם הדרך שכולנו הלכנו בה, אנחנו ואבותינו, אם לא דרך שבה האמונה היתה תמיד גדולה מהסטטיסטיקה?'. כנגד המגמות הדמוגרפיות שגרמו לספיר חרדה גדולה הציב אפוא פרס את האמונה.

אם אני מוכרח כבר ללמוד לקח מהעבר, הרי זה לא לקח סטטיסטי. הלקח הוא שעם נחרץ ונחוש בהחלטתו, עקשני ומאמין – סיכוייו הסטטיסטיים להגיע ליעודו הם גדולים לאין ערוך מהסטטיסטיקה המוצעת לו מדי פעם בפעם בדרכו. עתידה של ישראל ועתידו של העם היהודי הם ענין של אמונה, של הנחות יסוד ושל פעולה נמרצת, ומי שמכרסם בה – מכרסם בו, מכרסם בעצמו.⁴⁰

שנית, לדעת פרס, הלחצים שהופעלו והסכנות שאיימו על היהודים בגולה לא נעלמו, כלומר קיימים מקורות עלייה פוטנציאליים. לדבריו, 'עדיין יש לנו 12 מיליון יהודים לפרנס את כל בעיותיו ואת תקוותיו של העם היהודי כולו'. שלישי, פרס הטיל ספק במהימנות הניתוח הסטטיסטי הדמוגרפי, שכן הנחות היסוד של הניתוח בתחומי העלייה והילודה אינן ודאיות. יתר-על-כך, בדבריו היתה אפילו נעימה של זלזול: 'הסטטיסטיקה היא מקצוע ההופך למדע כשהוא עוסק בעבר. ברגע שהסטטיסטיקה עוברת את קו הגבול בין ההווה ובין העתיד, הרי היא מגדת עתידות. לא יותר מזה'.⁴¹

פרס דחה את עמדתו של ספיר בנוגע להעסקתם של הפלסטינים בישראל, מן הטעם שנחוץ לספק להם תעסוקה, ואילו לספיר אין פתרון קונקרטי אחר לחוסר העבודה בשטחים המוחזקים. על הטענה שערביי השטחים הם חוטבי עצים ושואבי מים במשק הישראלי השיב פרס שאין להם הידע וההכשרה לעיסוקים מתקדמים. את חברי מזכירות מפלגת העבודה הוא שאל: 'מה הם יכולים לעשות? הם יכולים להיות מפעילי מחשבים, מנהלי מחלקות בבילינסון [בית-חולים]? מה הברירה שבפניהם – או חוסר עבודה או עבודה שהם יכולים לעשותה'.⁴² לעומת הנטל הכלכלי הכרוך בפיתוח שירותים ותשתית בשטחים המוחזקים ובקידום תושביהם העמיד פרס את היתרונות למשק הישראלי, הנובעים מהרגיעה במצב הבטחוני, כלומר השיפור ברמת החיים ממתן את העוינות לישראל, בולם פעולות טרור וכדומה, ומונע בכך הכנסת מקלות בגלגלי הכלכלה הישראלית.

פרס דחה את הערכתו של ספיר כי בשל העלייה ברמת החיים וברמת ההשכלה תיעשה התנגדותם של הפלסטינים חריפה יותר. לחיזוק עמדתו הוא ציטט את 'הדוגמה הסובייטית', שלפיה

40. שמעון פרס, מזכירות מפלגת העבודה, 9 בנובמבר 1972, אמ"ע 100ב'–1972-24-2.

41. שם.

42. שם.

בחברות מתקדמות קל יותר בנין הסוציאליזם וקשה יותר המהפכה הפוליטית; ואילו בחברות מפגרות קלה יותר מהפכה פוליטית וקשה יותר בנין הסוציאליזם. בעברית פשוטה: לאידיאמיין [נשיא אוגנדה שתפס את השלטון בהפיכה ב-1971] קל יותר לחולל מהפכה פוליטית מאשר, מה שקוראים הסובייטים לבנות סוציאליזם. אבל בחברה מתקדמת אפשר לבנות חברה אחרת שיש לה השלכות על יצר המרי והמרד והמהפכה של התושבים כולם.⁴³

גישתו זו של פרס לוקה בהתעלמות מעוצמתן ומחשיבותן של שאיפות לאומיות בכלל ומאלה של הפלסטינים בפרט.

כנגד עמדתו של ספיר, שביקש להימנע מיצירת עובדות בשטחים המוחזקים שיקשרו את ידיה של ישראל במשא-ומתן בעתיד, נקט גלילי גישה מרחיבה, מנוגדת, בתחום ההתיישבות. גלילי ראה בהקמת יישובים מכשיר להרחבת הגבולות: 'אנו מקימים התנחלויות לא כדי ליטוש אותן אלא כדי שיהוו יישובים חיים בגבולי מדינת ישראל', ציין. הוא ראה חובה לעצמו להדגיש כי האחיזה ההתיישבותית של ישראל 'בחבלי ההתנחלות החדשים עודנה רפויה למדי והיא חייבת חיזוק, עיבוי וביסוס'. תפקידה של מפלגת העבודה אינו אפוא למתן את ההתיישבות בשטחים המוחזקים אלא להפך, 'להיות גורם אקטיבי בקידום ההתנחלות'.⁴⁴

אמנם גלילי הכיר בקיומה של בעיה דמוגרפית, אבל הוא לא העריך שהיא כה חמורה, כפי שהעריך ספיר. הוא הסתמך על הערכתו של פרופ' חיים ברקאי, שבדור הבא – ב-20-25 השנים הבאות – לא יחולו שינויים משמעותיים ביחס בין יהודים ללא יהודים בארץ-ישראל.⁴⁵ עם זאת, גלילי התעלם ממסקנה אחרת של ברקאי, שאין לבחון את ההשלכות הדמוגרפיות על המציאות הפוליטית רק במונחים של היחס בין יהודים ללא יהודים, אלא יש חשיבות רבה לגידול הצפוי בממדי האוכלוסייה הערבית בארץ-ישראל כשלעצמו, מ-1.2 מיליון נפש ל-2.5-3 מיליון נפש. מה גם שהאוכלוסייה הערבית לפני מלחמת ששת הימים לא נכללה במסגרת פוליטית אחת. בכל תחום ותחום לדברי ברקאי כמות כזאת נעשית איכות חדשה. ספיר, לעומת גלילי, דווקא מצא לנכון לציין את המסקנה הזאת של ברקאי לאחר שקרא את עבודתו (המאמר של ברקאי התפרסם אחרי נאומו של ספיר במוכריות מפלגת העבודה בנובמבר 1972).

גלילי דחה בתקיפות את עמדתו של ספיר שהפתרון לבעיה הדמוגרפית הוא החזרת שטחים. לשיטתו, המענה לבעיה הדמוגרפית נמצא בהגברת העלייה לארץ:

43. שם.

44. ישראל גלילי, מזכירות מפלגת העבודה, 12 באפריל 1973, אמ"ע 101א'-1973-24-2.

45. המאמר של חיים ברקאי 'הבעיה הדמוגרפית: ממדים והשלכות', האוניברסיטה, כרך 18, חוברת א, טבת תשל"ג, דצמבר 1972.

דבר המתחייב ממציאות זו אינו הסכמה לנסיגה אל הקווים הקודמים מחמת קיומה של אוכלוסיה ערבית, באשר מן הסכנות הכרוכות במציאות זו מתחייבים ציוויים דחופים, וקודם כל הציווי הקלסי, הישן נושן שאין בלתו ואין זולתו, והוא לעשות להגברת העליה.

אני יודע שהדברים משתמעים כירחמיאלים, כבטלניים, אבל דומני שהתנועה שלנו כבר רגילה בכמו אלה. מסתבר שהירחמיאליות והבטלנות היתה ריאליזם מפוכח יותר מאשר כל הריאליסטים שהטריחו עלינו את כל הסטטיסטיקות על כוח הקיבול של הארץ ועל ממדי העליה ועל התהליך המוכרח של הפיכתנו למיעוט.

[...] במקום הביעוטים שיש בהם לזרוע רפיון, הבה נגלה חריצות ציונית קלאסית, בקריאה לעם היהודי לא לאחר, לא לבזבו את האפשרויות שנפתחו בפניו. לעם היהודי אין אתגר גדול יותר מאשר לקבוע בממש את אופיה של הארץ, באוכלוסיתה, יישוב שממותיה ועיצוב גבוליה על ידי עליה. הוכחנו בעבר את ערכה של קריאה לעליה בנסיבות יותר קשות, בתחזיות דמוגרפיות יותר קודרות, פחות מבטיחות מבהינה חומרית ומדינית.⁴⁶

בצד הביקורת על השקפתו של ספיר ועל טיעונו ביקשו דיין ופרס לכרסם באמינותו ובדרך זו לערער גם את טיעונו. שניהם שאלו מדוע אינו עושה דבר ליישום השקפתו אם העתיד, כמו שצייר אותו, קודר כל-כך. דיין תהה אם לא מוטל על ספיר להציע מדיניות חדשה, על-פי השקפתו, בשל תחזיותיו הקשות, והאשים אותו בהפרחת סמאות ללא מתן מענה קונקרטי.

אומרים שסיפוח כזה, זהו חנק למדינת ישראל. ספיר איננו עילג כאשר מדובר בהפרדה כלכלית ובאמצעים שדרושים לשם כך. בבקשה, נדון ונחליט כך או כך. לבוא ולומר סיסמאות, לפעמים קשות מאד, כמו חנק, סיפוח, ואין הבדל בין סיפוח מעשי לבין סיפוח זוחל, ואחר כך לרדת מהבמה בלי לומר מה לעשות אחרת לעומת מה שעושים היום [...].⁴⁷

לנוכח תיאוריו הקודרים והמאיימים של ספיר שאל פרס: 'מדוע אחרי נאום כזה לא קם ספיר עם המסקנה היחידה המתבקשת מדבריו ויציע למרכז המפלגה לפנות את מה שאפשר. לא צריך שום הסכם בשביל זה. מקפלים את צה"ל וחוזרים הביתה. למה חיכינו 5 שנים?'.⁴⁸ גלילי היה מתון מדיין ומפרס, ככל הנראה בשל מערכת היחסים בינו ובין ספיר ובשל מאזן הכוחות במפלגת העבודה, אבל גם הוא הציב אתגר לפני היונים במפלגה בכלל ולפני ספיר בפרט:

46. גלילי (לעיל הערה 44).

47. משה דיין, שם.

48. פרס (לעיל הערה 40).

מי שרואה לנכון לשנות את עיקרי המצע שלנו, חייב להצטייד במנדט חדש. תהיה לו הזדמנות להעלות הצעתו על סף הבחירות לכנסת השמינית [עמדו להיערך ב-1973], בדיונים שלנו על סף הבחירות לכנסת השמינית. אם ישנו מי בתוכנו המאמין כי למען השלום אין להמשיך בהתנחלות או צריך לבטל את ההתנחלויות שהקימונו – ואינני אומר שיש כזה בתוכנו – יקום ויציע את הצעתו באורח גלוי וחברי.⁴⁹

המבקרים את השקפתו של ספיר בנוגע לעתיד הגדה המערבית ורצועת עזה נתנו את דעתם לעתיד הקרוב בלבד. ספיר דווקא, שהיה איש של מספרים ומעשים ללא יומרות אינטלקטואליות ומדיניות, ניסה להפיק לקחים מההיסטוריה של ארצות ועמים אחרים, בחן את שאלת הגדה המערבית ורצועת עזה מנקודת מבט רחבה, ובכללה מהיבטים דמוגרפיים, כלכליים, חברתיים, פוליטיים, ערכיים ומוסריים והתייחס לתהליכים ארוכי טווח; היבטים ותהליכים שמבקרו לא הקנו להם את החשיבות הראויה או שהעדיפו להדחיקם ואפילו התעלמו מהם. העמדה של ספיר שיקפה את החרדה ואת הדאגה לאחר מלחמת ששת הימים, שהיו נחלתו של מיעוט קטן בהנהגת מפלגת העבודה ובקרב הציבור בכלל מצד אחד; ומצד אחר הביקורת עליה היתה תולדת האופוריה, הביטחון העצמי והיהירה שאפיינו את מרבית הנהגת המפלגה והציבור בישראל בשל תוצאות המלחמה.

עם זאת, השאלה של דיין ופרס בעינה עומדת: מדוע לא פעל ספיר ליישום השקפתו? או למצער מדוע הוא לא ניצל את מעמדו ואת השפעתו במפלגה כדי להביא את עמדתו לידי ביטוי ממשי במדיניות הממשלה? וכמו כן מדוע הוא לא נענה לאתגר שהציב לפניו גלילי? שאלות אלה מחייבות בחינה וליבון.

מדוע נהג ספיר בסבילות

ספיר נמנע כאמור, למעט מקרים אחדים, מלהטיל את כובד משקלו כדי לקדם את עמדתו ולהשפיע על מדיניות הממשלה בנוגע לשטחים. בשלהי 1968 נאבק ספיר בניסיון להגביר את השילוב הכלכלי בין השטחים המוחזקים ובין ישראל, שתמך בו שר הביטחון דיין. הוא ערער על החלטת ועדת השרים לענייני השטחים מ-29 בספטמבר 1968, שאימצה את הצעתו של דיין בדבר הקמתם של מפעלים בגדה המערבית על ידי יזמים ישראלים 'והסמיכה את שר התעשייה לעשות, לבדו, את כל הסידורים הדרושים להקמת מפעלים ושותפויות בגדה המערבית'.⁵⁰ עוד הוא יצא בלהט לתקשורת הכתובה והמשודרת, ובשורה של ראיונות פרס את עמדתו בנוגע לשטחים המוחזקים והוסיף דברים בזכות הצגת דעות היונים לפני הציבור

49. גלילי (לעיל הערה 44).

50. פדהצור, ניצחון המבוכה, עמ' 157.

הרחב בכלל ולפני חברי המפלגה בפרט. 'הגיע הזמן שגם אלה שיש להם דעה אחרת [יונית] יגידו לעם את דברם', אמר בריאיון ל'קול ישראל' בנובמבר 1968.⁵¹ ובריאיון למעריב באותו חודש הוא הביע את דעתו ואמר כי 'המפלגה צריכה לשמוע את כל הדעות בשאלה זו [...] עד כה שמעה רק את אלה האומרים "אף שעל אדמה"'.⁵² אמנם בתחילת דצמבר 1968 קיבלה הממשלה את ערעורו של ספיר וביטלה את החלטת ועדת השרים, אבל בפועל, שלא כעמדתו, תהליך האינטגרציה הכלכלית לא זו בלבד שלא נחסם אלא שהשילוב הכלכלי אפילו הורחב והועמק.⁵³ יתר-על-כן, לחשיפה הציבורית של דעותיו היוניות של ספיר בשאלת השטחים המוחזקים, לאחר שדיבר בתקופות כה רבה בזכותה, לא היה המשך. בארבע השנים הבאות הוא נמנע בדרך-כלל מעיסוק פומבי בסוגיה וממאבק ציבורי ופוליטי לקידום עמדתו. הביטוי הבולט לגישה הפסיבית שנקט היה בעת שגובשה 'תכנית הפעולה בשטחים בארבע השנים הבאות' לקראת הבחירות לכנסת בשנת 1973, הידועה בשם 'מסמך גלילי' (על שם השר ישראל גלילי). ב-23 באפריל 1973, בריאיון שיוזם ספיר ב'קול ישראל' ויוחד כולו לשאלת השטחים, הוא פרס במשך שעה בערך את השקפתו בסוגיה לפני הציבור הרחב. יומיים לאחר מכן, ב-25 באפריל, הוא בחר לפרוס את משנתו על השטחים דווקא לפני חוג 'אתגר' במפלגת העבודה, שהיו בו בעיקר קצינים בכירים במילואים. ההתייצבות של ספיר לפני הציבור והצגת עמדתו היו תגובה לדין המסכם בסדרת הדיונים שקיימה כאמור מפלגת העבודה במחצית השנייה של 1972 ובחודשים הראשונים של 1973, על המדיניות בשטחים המוחזקים. בדין המסכם, שנערך ב-12 באפריל 1973, הופיעו גלילי, דיין וגולדה, כלומר ניתן ביטוי בולט לבעלי הדעות הנציות ונוצר הרושם שזו עמדת המפלגה. ספיר ביקש אפוא להבהיר כי אין פני הדברים כך ובמפלגת העבודה קיימת גם גישה אחרת, יונית, בעלת משקל. בריאיון בינואר 1975 הוא הסביר:

הרגיז אותי כאשר נתנו לדיין ולגלילי לסכם את הויכוח במפלגה. [...] אז היה צריך לתת לעוד משהו, אבל היות שהם חשבו - מי שנתן להם - מתוך חולשת דעת, או מתוך, אני יודע מה, לסכם. אז אני ביקשתי ברדיו לסכם וסיכמתי אתך [גדעון לב-ארי שערך את הריאיון ב-23 באפריל 1973 וגם את הריאיון הנוכחי] את הויכוח ואמרתי את דברי בצורה שאינה משתמעת לשתי פנים.⁵⁴

זאת ועוד, באותו הזמן תססה מפלגת העבודה. מצד אחד, לא היה ברור אם תסכים גולדה להיות מועמדת המפלגה לתפקיד ראש הממשלה בבחירות הקרבות והולכות; ומצד אחר, על הפרק עמד מצע המפלגה לקראת הבחירות. המצב במפלגה השפיע גם הוא ככל הנראה על החלטתו של ספיר לנקוט יוזמה ולהתייצב לפני הציבור.

51. ריאיון עם השר ספיר, מזכיר מפלגת העבודה, יומן השבוע [קול ישראל], 9 בנובמבר 1968.

52. משה מיילוס, "אני נגד שילוב ערביי השטחים בחיי המדינה", מעריב, 6 בנובמבר 1968.

53. פדחצור, ניצחון המבוכה, עמ' 159.

54. ריאיון עם פנחס ספיר, מראיין: גדעון לב-ארי, 'קול ישראל', 21 בינואר 1975.

הריאיון ב'קול ישראל' הכה גלים בציבור ובמפלגה ועורר ציפיות והערכות שמעתה ואילך ייאבק ספיר בתקיפות על עמדותיו וישפיע על המצע שתגבש המפלגה לקראת הבחירות לכנסת. בעיתון הארץ מ-24 באפריל 1973 נכתב כי בצמרת המפלגה העריכו שהריאיון הוא בבחינת 'פתיחת התקפה רחבה של מחנה היונים במפלגה, שבראשו עומד מר ספיר, לקראת עימות על עריכת המצע לבחירות'.⁵⁵ במאמר נוסף בעיתון זה, בכותרת 'היונה תוקפת', נכתב: 'מהיום והלאה [א] ירבה כנראה ספיר להופיע בעיני הציבור כמדינאי בעל עמדות ברורות, המבקש את תמיכתם של כל אותן שכבות אוכלוסיה הנוטות לקבל את הגישה המתונה בענייני חוץ וביטחון'.⁵⁶ במאמר בעיתון דבר נכתב כי הופעתו של ספיר בריאיון היא 'הופעה מדינית חשובה ביותר, הופעה של מנהיג המוכן להסתכן במאבק ציבורי, אפילו אם אינו פופולארי בחלקים מסוימים של הציבור'.⁵⁷ במאמר בעיתון מעריב נכתב: 'דומה, כי הכל מסכימים עכשיו שספיר אחרי הריאיון המשודר הוא ספיר שונה מזה שלפניו. הן יש הבדל בין בעל דעה מסוימת לבין מי שמוכן לקדש מלחמה על דעתו'.⁵⁸ אבל ספיר לא היה מוכן לקדש מלחמה על דעתו, וכשם שפרץ בסערה כך גם נסוג, כמו שמאששת התנהלותו בעת גיבוש מסמך גלילי.

מסמך גלילי היה פשרה בין חוגים אקטיביסטיים במפלגת העבודה ובין הזרם המרכזי במפלגה, והוא לא שיקף כל עיקר את עמדתם של היונים. בין השאר קבע מסמך גלילי כי:

יוקמו ישובים חדשים ויחוזק מערך ההתנחלויות. ייעשה להגדלת האוכלוסיה [היהודית] על ידי פיתוח מלאכה, תעשייה וקייט. [...]
 יובטח המשך הפיתוח של המרכז האיזורי בפיתחת רפיח [ימית] ל-800 יחידות דיור עד 1977-1978. [...]

תוגבר הפעולה לריכוז קרקעות לצרכי התיישבות הקיימת והמתוכננת [...].⁵⁹

מוזכרות המפלגה אישרה את מסמך גלילי בספטמבר 1973, עשרה חודשים אחרי שפרס ספיר בהרחבה בפורום הזה את משנתו בנוגע לגדה המערבית ולרצועת עזה ותמישה חודשים אחרי הריאיון ב'קול ישראל'. הן על-פי תכניו (מבתן התוצאה) והן על-פי עדויות של בכירים במפלגה – שר המשטרה שלמה הילל, מזכיר המפלגה אהרן ידליון וחבר הכנסת אריה לובה אליאב – ספיר לא נאבק למען הכנסת שינויים במסמך גלילי ברוח השקפתו.⁶⁰ לימים יעריך

55. רן כסלו, 'ספיר: יש לשמור על עקרון החלוקה עם תיקון גבולות', הארץ, 24 באפריל 1973.

56. רן כסלו, 'היונה תוקפת', הארץ, 25 באפריל 1973.

57. דני בלוך, 'הופעה מדינית חשובה ביותר', דבר, 27 באפריל 1973.

58. יוסף חריף, 'ספיר פתח מחדש ויכוח שנגמר', מעריב, 4 במאי 1973.

59. 'סיכומים והמלצות בנושא תכנית הפעולה בשטחים בארבע השנים הבאות (מסמך גלילי)', אמ"ע 101-24-1973.

60. ראינות עם שלמה הילל, 11 בינואר 2005; עם אהרן ידליון, 19 בדצמבר 2004; עם אריה לובה אליאב, 18 בפברואר 2005.

אליאב כי קבלת המפלגה את המסמך היא 'נקודת השפל של ספיר. איש שכולם ידעו שהוא מחזיק 80 אחוז, 70 אחוז מהמרכז, וידעו שדעותיו הן צריך להחזיר את השטחים ולא צריך לספח וזה מסוכן, דמוגרפית, לא דמוגרפית, זה מסוכן, נכנע, לא עושה שום דבר בכוחותיו, בניסוח שלו'.⁶¹

שר האוצר ספיר גם לא ניצל את שליטתו בברז התקציבי ואת תפקידו של מנכ"ל משרד האוצר, הכפוף לו, כראש ועדת המנכ"לים אשר היתה מופקדת על הטיפול בעניינים האזרחיים בשטחים המוחזקים, כדי להשפיע מעשית על ביצוע המדיניות בשטחים. ארנון גפני, ששימש בתקופה הנדונה ראש אגף התקציבים במשרד האוצר, ציין כי ספיר היה נאמן להחלטות הממשלה בנושא השטחים גם כשלא הסכים עמן וסבר כי מדובר בבזבז.⁶² האלוף (במילואים) שלמה גזית, מתאם הפעולות בשטחים, אשר שימש מרכז עבודת ועדת המנכ"לים, העיד כי ספיר לא עשה שימוש בוועדה והוסיף כי גישתה היתה עניינית. כמו כן הוא לא ראה בתקציב מכשיר לקדם את השקפתו בנוגע לשטחים.⁶³ האלוף (במילואים) רפאל ורדי, מפקד יהודה ושומרון, זכר דיונים עם ספיר בסוגיית 'של פיתוח תשתית, פיתוח כלכלה, פיתוח תעשייה, תקציבים וכולי, והוא דן בהן לגופו של עניין, כאילו שהוא מזדהה עם זה'. באשר לוועדת המנכ"לים ציין ורדי כי יושב ראש הוועדה, יעקב ארנון, ששימש גם מנכ"ל משרד האוצר, פעל 'ברוח מאד פוזיטיבית כלפי השטחים, כלפי האוכלוסייה'.⁶⁴

יתר-על-כן, ספיר סייע לפיתוח התיישבות בשטחים המוחזקים, שעמדה בסתירה להשקפותיו. מנהל המחלקה להתיישבות של הסוכנות היהודית יחיאל אדמוני לא יכול היה 'שלא להזכיר את תרומתו היוצאת מן הכלל של פנחס ספיר, שר האוצר בתקופה האמורה, שאלמלא הסיוע שלו, גם אם לא השלים עם כל ההחלטות בנושא ההתיישבות מעבר לקו הירוק, לא היתה המלאכה נעשית, בוודאי לא בקצב ובאיכות שנעשתה'.⁶⁵ ספיר העיד על עצמו כי עשה למען תושבי קריית ארבע לא פחות משרים אחרים, והוסיף כי זה ניסוח מאופק.⁶⁶

הסבר אחד להימנעות של ספיר ממאבק על עמדתו ואפילו הימנעות מביטוי דעותיו בשאלת השטחים המוחזקים טמון בחשש שלו מפילוג במפלגת העבודה.⁶⁷ פגיעה בשלמות המפלגה עלולה היתה לגרום לאובדן השלטון במדינה; והוא ראה בהתפתחות זו אסון. ספיר עצמו הבהיר שלא הרבה להתבטא בענייני השטחים גם משום שלא רצה 'להחריף אף פעם

61. ריאיון עם אריה לובה אליאב, 18 בפברואר 2005.

62. ריאיון עם ארנון גפני, 2 בנובמבר 2004.

63. ריאיון עם האלוף (במילואים) שלמה גזית, 26 בספטמבר 2004.

64. ריאיון עם האלוף (במילואים) רפאל ורדי, 23 בספטמבר 2004.

65. יחיאל אדמוני, עשור של שיקול דעת: ההתיישבות מעבר לקו הירוק 1967-1977, אפעל 1992, עמ' 10.

66. ריאיון עם שר האוצר פנחס ספיר, מראיין גדעון לב-ארי, 'קול ישראל', 23 באפריל 1973.

67. יוסי ביילין, מחירו של איחוד: מפלגת העבודה עד מלחמת יום הכיפורים, תל-אביב 1985, עמ' 54.

את הברור הפנימי. כפוליטיקאי פרגמטי נראה לו שהפערים במפלגה, לכשתגיע שעת ההכרעה, אינם כה עמוקים, שראוי בשלהם לחדד עמדות בטרם זמן ולהביא אותה לידי פילוג, ומכל מקום טרם הגיעה שעת ההכרעה. באשר להסכמתו למסמך גלילי, הסכמה שעוררה תמיהה וחייבה הבהרות מצדו, הוא הסביר לחברי מרכז המפלגה:

למרות שהייתי ונשארתי אולי חלוק על דעותיהם של חלק מהחברים, האמנתי ואני מאמין ברצון כולנו לשלום. בגלל האמונה הזו נתתי ידי והשתתפתי בניסוחו והסכמת עם קבלת המסמך הנקרא מסמך גלילי. חשבתי כי יחד מונחים על ידי הרצון הכללי לשלום, יקל עלינו לעמוד במשימת הבטחון ועתידה של ישראל.⁶⁸

ספיר הכיר היטב את הלכי הרוח בפוליטיקה ובציבור בישראל, וכך אליסטי העריך כי להשקפתו בשאלת השטחים המוחזקים אין תמיכה בקרב הציבור בכלל ובקרב בכירי מפלגת העבודה ובמפלגה בפרט. בריאיון בנובמבר 1968 הוא הבהיר שידוע לו כי "ה'אני מאמין' שלי הוא פחות פופולארי מזה של משה טבנקין, בני מרשק וצבי שילוח [אנשי תנועת ארץ-ישראל השלמה] או מהדמוגוגיה הזולה של קבוצה אחרת".⁶⁹ לפיכך הגיע למסקנה שהמאבק ליישומה של השקפתו לא ישיג תוצאות של ממש. במאי 1970, בהתייחסות נדירה, בתשובה לרמיזה של פרופסור נתן רוטנשטרייך שייטול יוזמה וייאבק על עמדותיו, הוא הבהיר כי אף שיש לו דעות בנושאים שאינם בתחום עיסוקו הישיר, הריהו 'מקיים את לשון הכתוב'... ובעת ההיא ידום".⁷⁰ ספיר ציטט חלק מפסוק יג בספר עמוס פרק ה: 'לכן המשכיל בעת ההיא ידום כי עת רעה היא', והתכוון לומר שבהלך הרוח ובאווירה של אופוריה וביטחון עצמי השוררים בהנהגת המפלגה, במפלגה ובציבור אין תועלת ביציאה למאבק על עמדותיו, אף שהאמין כי הן הנכונות לעתידה של ישראל. זה גם אחד ההסברים מדוע הוא מיאן בתוקף לקבל עליו את תפקיד ראש הממשלה, שהיה בהישג ידו. ספיר סבר כי הן במפלגה והן בציבור הרחב אין רוב להשקפתו והם לא יאפשרו לו לבצע את המדיניות המקובלת עליו בנוגע לשטחים; על כן הוא לא ראה טעם לקבל עליו את תפקיד ראש הממשלה.⁷¹ עיתון מעריב דיווח במאי 1973 על התבטאות של ספיר כי אחת הסיבות שאינן יכול לחשוב על הצעה להיות ראש ממשלה היא 'שאין לתאר ראש ממשלה, שלבו לא יהיה שלם עם הקו המדיני הנקוט בידי הממשלה' (ההדגשה במקור).⁷²

68. פנחס ספיר, מרכז מפלגת העבודה, 5 בדצמבר 1973, אמ"ע 108-ב'1-1973-23.

69. משה מייזלס, 'אני נגד שילוב ערביי השטחים בחיי המדינה', מעריב, 6 בנובמבר 1968.

70. מכתב מאת פנחס ספיר אל פרופ' נתן רוטנשטרייך, 6 במאי 1970, גנוך המדינה (ג"מ) 18/72.6/908.

71. ראינות עם אהרן ידלין, 19 בדצמבר 2004; עם שלמה הילל, 11 בינואר 2005; עם דן הלפרין, 7

בספטמבר 2004; עם ארנון גפני, 2 בנובמבר 2004.

72. יוסף חריף, 'ספיר פתח מחדש ויכות שנגמר', מעריב, 4 במאי 1973.

חשוב לציין כי בשל מיאונו של ספיר להיות ראש ממשלה, מטעמים נוספים שהמאמר אינו עוסק בהם, הוגבלה יכולתו להשפיע על עיצוב המדיניות בשטחים. מכיוון שלא ראה בעצמו מועמד לראשות הממשלה, לא הפגין נכונות למאבק חסר פשרות למען קידום עמדותיו בנושא, 'להילחם על זה עד הסוף' בלשונו של שלמה הילל.⁷³

תרבות השלטון, כמו שהבין אותה ספיר, חייבה אותו בהיותו שר האוצר ללואיאליות לממשלה ולאחריות לביצוע החלטותיה משעה שהתקבלו, גם אם הן עמדו בסתירה להשקפותיו. בישיבת מזכירות מפלגת העבודה בנובמבר 1972 הוא נדרש לגישה הזאת, שהנחתה אותו, וכך אמר:

ב־1967 נתמנתי על־ידי הממשלה ליושב ראש ועדת השרים לענייני השטחים. והכוונה היא לועדה שתטפל בבעיות הכלכליות של השטחים. אך כעבור זמן קצר ראיתי עצמי מחוץ לענין. אינני מתרעם על כך. אינני בטוח אם זה היה ביוזמתי או ביוזמת אחרים. אך אין זה אומר שאינני עומד לרשות הענין, כל עוד נזקקים לאוצר, כי אני כידוע שר האוצר.⁷⁴

לדבריו, העיסוק האינטנסיבי והמעורבות הגדולה שלו בענייני המשק והכלכלה – שהיה מופקד עליהם והקדיש להם את מלוא תשומת לבו ואת עתותיו – הכבידו עליו להפנות את תשומת הלב ואת המאמצים הנחוצים לקידום עמדתו בנוגע לשטחים. בתשובתו האמורה לעיל לפרופ' רוטנשטרייך, במאי 1970, הוסיף ספיר וציין: 'בודאי תדע כי מאורעות הימים תרמו לנפח העבודה אשר במסגרת תפקידי כשר האוצר, ורובי ככולי שקוע בבעיות המשק והכלכלה. פיזית אין באפשרותי להתעסק בנושאים נוספים'.⁷⁵ כעבור יותר משלוש שנים, בסוף 1973, הוא הסביר לחברי מרכז המפלגה כי לא הרבה לבטא את עמדותיו בשאלת השטחים 'גם מפני עיסוקי הרבים והצרות שאני עסוק בהן'.⁷⁶ נראה שספיר גם ביקש להימנע מעימות עם ראש הממשלה גולדה מאיר, שלתמיכתה נזקק בביצוע מדיניותו.

ביחסו של ספיר לראש הממשלה גולדה מאיר היתה מזיגה של חברות אישית ופוליטית ארוכה, הערכה, הערצה ויראה. הרשימו אותו מאוד עלייתה ארצה בתור חלוצה צעירה מארצות־הברית, 'ארץ בעלת אפשרויות בלתי מוגבלות', שלא כמו מזרח אירופה; התפקידים השונים שמילאה בהסתדרות הכללית 'בחברת האישים הדגולים ביותר בתנועת העבודה'; תפקידה כשרת העבודה בקליטת העלייה הגדולה בשנים הראשונות למדינה; היותה מדינאית – שרת החוץ – אשר היתה פּה למדינה ולחמה 'למען קיומה, פיתוחה ועניינה במדינות

73. ריאיון עם שלמה הילל, 11 בינואר 2005.

74. ספיר (לעיל הערה 2).

75. מכתב מאת פנחס ספיר אל פרופ' נתן רוטנשטרייך, 6 במאי 1970, ג"מ 908/6/72.18.

76. ספיר (לעיל הערה 68).

שונות ועל כמות בינלאומיות; מנהיגותה ויכולתה להתמודד עם קשיים ועם לחצים. במכתב אליה, במאי 1968, במלאות לה שבעים שנה, הוא כתב:

מי לא מכיר את גולדה, מי לא נוהר לאסיפה שנואמת האשה, האמא, המנהיגה – גולדה. הנך אשה דגולה בישראל ידועה לתהלה ולתפארת בחכמה מופלגת ובכח מנהיגות. הנערצת ביותר והפופולרית ביותר כאשה, כיהודיה בין היהודים בישראל, היהודים בעולם והלא־יהודים. מעמד זה רכשת לך בכוחות עצמך. רוממת כבודה של האשה והעלית את מעמדה ביהדות. חתרת וחדרת להיכל הדיפלומטיה והפוליטיקה. הוכחת שעור קומה צבורית זקופה של עם קטן הנאבק על גדולתו. קשרי ידידות קיימים בינינו מיום שהכרתיך וגאה אני על כך.⁷⁷

למעשה, ספיר התבטל לפני גולדה, עד כדי עיוורון, ולא ראה בעצמו אופוזיציה למדיניות שאימצה הממשלה בראשותה.⁷⁸ זאת ועוד, מכיוון שהוא עמד מאחורי בחירתה של גולדה לראש הממשלה, הוא הרגיש מחויבות כלפיה ולא ראה אפשרות לפעול נגדה.⁷⁹ לפיכך לא זו בלבד שנמנע מלהילחם על עמדותיו אלא שהשתדל אפילו להמעיט בהתבטאויותיו הפומביות בנושא לאחר שנבחרה גולדה לראש הממשלה במרס 1969. ספיר עצמו אגב נמנע מלהסביר מדוע גזר על עצמו שתיקה לתקופה כה ממושכת. בישיבת מזכירות מפלגת העבודה בנובמבר 1972 הוא ציין כי עד אז מיעט לדבר בפומבי בסוגיה זו והוסיף כי טעמיו עמו, אבל לא פירש.⁸⁰ ליחסו של ספיר לגולדה היה ביטוי בדרך התנהלותו בהתנגשות בינה ובין לובה אליאב, מזכיר המפלגה, בשאלת השטחים המוחזקים. אף שהיה ספיר קרוב בדעותיו לאליאב הוא נמנע מלגבות אותו. להפך, לדברי אליאב הוא אפילו התחיל לשמור מרחק ממנו 'כמו מכופר'.⁸¹ ביטוי נוסף להתבטלותו של ספיר לפני גולדה היה הנסיגה שלו אחרי הריאיון ב'קול ישראל' באפריל 1973. ימים אחדים אחרי הריאיון הגיבה גולדה ואמרה כי היא 'קצת לא מבינה את המשך הוויכוח', בלי שנקבה בשמו של ספיר.⁸² האמירה הזאת והחלטתה של גולדה להתמודד בבחירות הקרובות החזירו את ספיר לתלם. לא יהיה זה מוגזם אפוא להניח שבמכלול הטעמים והשיקולים שגרמו לספיר להימנע ממאבק לקידום עמדתו בשאלת השטחים היה ליחסו המיוחד לגולדה השפעה גדולה.

* * *

אחרי מלחמת ששת הימים אימץ פנחס ספיר השקפה שחייבה את היפרדותה של ישראל מהגדה המערבית וכעבור שנים אחדות גם את היפרדותה מרצועת עזה. לנגד עיניו הוא ראה

77. מכתב מאת פנחס ספיר אל גולדה [מאיר], 3 במאי 1968, ג"מ 6636/10/80.

78. ראיונות עם אריה לובה אליאב, 18 בפברואר 2005; עם אהרן דברת, 26 בדצמבר 2004.

79. ראיונות עם אהרן ידלין, 19 בדצמבר 2004; עם דן הלפרין, 7 בספטמבר 2004.

80. ספיר (לעיל הערה 2).

81. ריאיון עם אריה לובה אליאב, 18 בפברואר 2005.

82. יוסף חריף, 'ספיר פתח מחדש ויכוח שנגמר', מעריב, 4 במאי 1973.

שתי אפשרויות: שליטה בשטחים אלה ובפלסטינים המתגוררים בהם ללא זכויות אזרחיות או לחלופין הענקת אזרחות ישראלית. האפשרות הראשונה – שליטה בשטחים אלה ובפלסטינים המתגוררים בהם ללא זכויות אזרחיות – היתה עתידה, לשיטתו של ספיר, להוביל לפגיעה בדמותה המוסרית ובאופיה הדמוקרטי של ישראל; ואילו באפשרות השנייה היו גלומים כרסום בזהותה היהודית של מדינת ישראל ועשייתה מדינה דו-לאומית. שתי האפשרויות כאחת נראו לו רעות, ולפיכך בא לידי מסקנה שיש לוותר על השליטה בשטחים המוחזקים ובתושביהם הפלסטינים ולאפשר את קיומה של ישראל כמדינה יהודית דמוקרטית. אולם היה קיים פער רחב בין המסקנה הזאת של ספיר ובין נכונותו לחתור להשגתה. למעשה, בין מלחמת ששת הימים ובין מלחמת יום הכיפורים, למרות עמדתו הנחרצת בנוגע לעתיד השטחים המוחזקים, הוא לא הפעיל את עוצמתו הפוליטית והכלכלית כדי לקדם את חזון המדינה היהודית הדמוקרטית, שהשליטה בשטחים סיכנה לדעתו את מימושו. ההסבר לכך נעוץ בעיקר בהכרתו של ספיר כי במציאות הפוליטית ובהלכי הרוח בחברה הישראלית לאחר הניצחון הגדול במלחמת ששת הימים, המאבק לקידום רעיונותיו הוא חסר תועלת; ובהתבטלות שלו לפני ראש הממשלה גולדה מאיר אשר סירסה את רוח הקרב שלו ואת רצונו לקדם עמדה שהיתה מנוגדת להשקפתה.